

Struktur Ruang dan Elemen Persekitaran Rumah Melayu Tradisi di Kelantan

(Kelantan's Malay Traditional House on Space Structures and Surrounding Elements)

Siti Norlizaiha Harun & Azira Ibrahim

Abstrak

Corak perkampungan Melayu tradisional terhasil melalui jalinan antara budaya dan alam semulajadi. Budaya mempunyai tafsiran yang luas dan bukan hanya dilihat pada perspektif adat dan tradisi masyarakat tetapi budaya yang nyata yang dizahirkan oleh masyarakat Melayu seperti kepakaran dan kesenian membina rumah. Selain rumah, masyarakat Melayu dapat menstruktur dan memilih unsur atau elemen yang melengkapkan kehidupan berumah seperti rumah bukan hanya perlu pada kelengkapan perabot dan perkakasan memasak tetapi rumah juga perlu ada kehidupan diluarnya. Maksud di luar ialah kawasan persekitaran rumah. Persekitaran rumah Melayu tradisi bagaikan ada peraturan tertentu yang tersirat. Ruang dan elemennya bagaikan diatur dan ada sebab tertentu penghuni menstrukturkannya. Penyelidikan karektor dan elemen ruang persekitaran rumah Melayu tradisi di Kelantan telah berjaya membina satu lagi cabang ilmu yang tersirat dalam masyarakat budaya Melayu. Melalui penyelidikan asas ini, nilai dan tradisi masyarakat telah dapat dipaparkan. Ia merupakan satu kebudayaan atau perilaku yang berlaku dalam skala geografi yang mungkin selama ini dilihat sebagai satu panorama landskap kampung sahaja. Penyelidikan ini memilih skop kawasan perkampungan darat di kawasan Lembangan Sungai Kelantan. Ciri-ciri umum yang dapat dilihat pada halaman rumah Melayu ialah halaman tidak berumput, pokok buahan seperti rambutan atau mempelam ditanam di halaman rumah, terdapat juga pangkin kayu tempat berehat dan telaga. Bahagian belakang rumah merupakan kawasan aktiviti penghuni dan sebahagiannya merupakan sumber ekonomi keluarga. Kawasan ini dibahagikan kepada beberapa struktur ruang iaitu kawasan kebun, kawasan dusun dan kawasan penternakan.

Kata kunci Rumah Tradisional Melayu, Elemen Persekitaran, Kelantan

Abstract

Patterns of the traditional Malay village were created through linkages between culture and nature. Culture has a broad interpretation and should not be seen from the perspective of custom and traditions of the community. It should seen through the real culture, which only is expressed by artistic Malays house building expertise. In addition to houses, the Malay community would structure and select the element or elements that complement the life as home not only to have furniture and cooking wares but also the life outside the house. In the surrounding environment traditional

Malay house, there are certain rules are implied. Space and elements are organized and structured in a manner that only particular reason only known by the occupant. Studies on Character and Space Environment Elements of Traditional Malay House in Kelantan managed to build a new branch of knowledge implicitly in the culture of Malay community. Through this study, values and traditions of the community are displayed. It is a culture or behavior occurred in a geographic scale that may have been seen as a panoramic landscape of the village. This research chooses the scope of the village in Sungai Kelantan basin. General features that can be seen on the village Malay home is an open courtyard, flanked by local fruit trees such as rambutan or mangoes, there is also a wooden pallet resting place and open wells. The back of the house is reserved for family activities and partly for economic income for some of the residents and their family. The area is divided into a number of partitions of the spatial structure for garden, the orchards and farming areas.

Keywords Malay Traditional Houses, Surrounding Environment, Kelantan

PENGENALAN

Pembinaan sebuah kediaman atau rumah masyarakat Melayu tradisi sememangnya dipengaruhi oleh alam sekitar dan cara hidup masyarakat Melayu. Idea dan gagasan masyarakat setempat untuk merancang dan membina rumah bermula dari tapak yang dipilih untuk membina rumah. Pertambahan bilangan rumah membentuk jajaran dan kelompok perumahan disebut sebagai kampung. Corak perkampungan Melayu tradisional terhasil melalui jalinan antara budaya dan alam semula jadi. Budaya mempunyai tafsiran yang luas dan bukan hanya dilihat pada perspektif adat dan tradisi masyarakat tetapi budaya yang nyata yang dizahirkan oleh masyarakat Melayu seperti kepakaran dan kesenian membina rumah. Selain rumah, masyarakat Melayu dapat menstruktur dan memilih unsur atau elemen yang melengkapkan kehidupan berumah seperti rumah bukan hanya perlu pada kelengkapan perabot dan perkakasan memasak tetapi rumah juga perlu ada kehidupan di luarnya. Maksud di luar ialah kawasan persekitaran rumah. Persekitaran rumah Melayu tradisi bagaikan ada peraturan tertentu yang tersirat. Ruang dan elemennya bagaikan diatur dan ada sebab tertentu penghuni menstrukturkannya.

Artikel ini bertujuan untuk mengenalpasti struktur ruang persekitaran rumah Melayu tradisi dan elemen yang membentuk karektor kediaman kampung tradisi. Artikel ini juga merupakan penyelidikan asas berkaitan ciri-ciri dan karektor kediaman dan perkampungan Melayu tradisi. Bentuk penyelidikan lebih berbentuk deduktif berasaskan soroton literatur penyelidikan terdahulu tentang faktor-faktor yang mempengaruhi seni bina rumah Melayu dan corak perkampungan tradisional di Malaysia. Terdapat dua skop utama penyelidikan iaitu corak penempatan kampung dan struktur ruang persekitaran kediaman.

CORAK PENEMPATAN TRADISIONAL

Kebanyakan penempatan tradisional terletak di sekitar aliran sungai yang mempunyai bentuk topografi berpaya. Maka tidak hairanlah apabila didapati kebanyakan

penduduk tempatan menjalankan aktiviti penanaman padi dan berkecimpung dalam bidang perikanan sebagai sosio ekonomi utama kerana ia disesuaikan kepada reka bentuk topografi sedia ada. Di samping itu, penempatan di kawasan tanah berpaya banyak mempengaruhi sistem reka bentuk rumah tradisional yang mempunyai ciri-ciri penyesuaian terhadap aras tanah yang lembap, iklim tropika dan masalah banjir.

Hasil kajian Ahmad Sanusi dan Ku Azhar (2001), corak penempatan kampung tradisi di Malaysia boleh dibahagikan kepada tiga corak penempatan iaitu kampung darat, kampung air dan kampung gabungan. Corak penempatan kampung darat dan kampung air terbentuk berasaskan ciri topografi muara dan tebing sungai. Kampung yang mulanya berjajar di tebing sungai kemudian berarah ke daratan dipanggil kampung darat manakala kampung yang bermula juga di tebing sungai, kemudian membina rumah bertiang tinggi menghala ke air dikenali sebagai kampung air. Kegiatan sosio ekonomi masyarakat kawasan perkampungan ini adalah sebagai nelayan. Salah satu sebab penempatan yang dibina berhampiran air atau di atas air kerana ciri-ciri fizikal dasar muara yang lebih dalam dapat membantu sampan-sampan nelayan yang bersaiz besar mendarat dengan hampir di pangkalan atau jeti.

Corak penempatan kampung air bukan sahaja dipengaruhi oleh faktor topografi tanah dasar muara sungai serta pasang surut air tetapi, ia juga dipengaruhi oleh perkembangan inovasi tukang Melayu. Dengan kebolehan tukang membina jeti yang lebih kukuh lama kelamaan masyarakat membina rumah di atas jeti atau pelantar bertiang tinggi dan kukuh bagi menampung rumah. Kawasan penempatan ini dikenali sebagai kampung air. Setiap rumah di kampung air juga mempunyai titi yang bersambungan di antara rumah. Corak kampung gabungan pula adalah gabungan dua morfologi bentuk kampung darat dan air yang mana kadangkala sukar ditentukan coraknya kerana kediaman terdapat di atas air dan berkelompok meluas ke arah darat.

Struktur Ruang Kampung Melayu Tradisi

Kampung terdiri daripada beberapa bilangan rumah tradisi Melayu. Kebiasaannya, susunan rumah-rumah adalah secara berkelompok. Seringkali sekeping tanah milik sendiri atau anggota keluarga. Saiz tanah yang agak luas turut menjadi kediaman beberapa kelompok keluarga yang bersaudara atau mempunyai pertalian keluarga. Susunatur rumah kampung tidak mempunyai sempadan yang luas. Susunan adalah secara bebas (informal) dan lebih banyak ruang terbuka wujud seolah-olah dirancang bagi memastikan tiada privasi antara sempadan tanah. Ruang-ruang ini boleh dianggap atau menjadi ruang komuniti bagi aktiviti penduduk seperti gotong royong, kenduri-kendara, acara kebudayaan dan sukan tradisi.

Karektor dan identiti perkampungan Melayu tradisi telah lama digambar dan dirakamkan oleh penjajah yang datang ke Tanah Melayu. Pandangan ke atas kampung tradisi dan persekitarannya telah dihuraikan oleh Moorhead (1957) dalam Ezrin (1986), yang berbunyi:

“ Di sana, di tepi sungai, terdapat sekumpulan rumah-rumah daripada buluh atau jenis-jenis kayu lainnya; tiap-tiap rumah ditunjang dengan tiang-tiang sehingga tidak tercapai oleh banjir atau binatang-binatang liar. Ketika membina rumah-rumah yang demikian itu orang-orang peribumi mungkin telah mendapat ilham dari bentuk

pokok-pokok bakau yang banyak tumbuh di sepanjang sungai itu. Pokok-pokok bakau menjulang tegak ke atas dari akar-akar perancah yang terbenam di dalam sungai sehingga dahan-dahannya nampak seolah-olah terapung di atas permukaan air. Tiap-tiap rumah yang berbumbung daun atap itu mempunyai kebun dan dikelilingi oleh pohon-pohon, dan seluruh kampung itu dilingkari oleh pagar kasar dengan pintu gerbang yang bersahaja”

Pandangan ini secara tidak langsung memperlihatkan bahawa rumah merupakan salah satu peralatan budaya yang penting dalam kehidupan sesuatu masyarakat. Rumah Melayu dan pembinaannya menggambarkan satu bentuk budaya bagi orang Melayu yang mendiaminya. Rumah Melayu tradisional adalah sebahagian warisan seni bina orang Melayu yang sangat bernilai dan telah direkabentuk serta dibina sehingga menampakkan betapa mahir dan kreatifnya bangsa Melayu dalam bidang seni bina.

Selain seni bina rumah masyarakat Melayu tradisional juga begitu berseni dalam menterjemahkan corak perletakan rumah-rumah mereka. Tanpa peraturan bertulis, hubungan alam persekitaran dan pekerjaan telah menstrukturkan idea dan pemikiran memilih tapak, membina dan mengatur elemen yang perlu ada di persekitaran kediaman. Menurut Alexander et al. (1977), seni bina terbaik terhasil atau terjelma hasil daripada sokongan alam sekitar.

Menurut Alexander et al. (1977), “pattern” atau corak mempunyai bahasa (language) yang tersendiri apabila berhubung dengan seni bina, perancangan bandar dan bangunan khususnya dalam masyarakat tradisional Masyarakat tradisional dikatakan lebih memahami dan menghasilkan produksi yang menjiwai alam sekitar. Corak boleh diterjemahkan ke dalam elemen fizikal seperti bangunan, tumbuhan, peralatan dan perkakasan tradisional. Kesemua elemen ini pula bersepadu dengan nilai-nilai tradisi seperti cara hidup, pekerjaan sikap, kepercayaan dan nilai kerohanian. Kesepaduan fizikal dan kerohanian menghasilkan corak seni bina kampung tradisi yang menarik.

Keberhasilan unik hubungan seni bina dan persekitaran serta pembentukan corak kampung pada skala yang lebih luas, juga telah melahirkan perlambangan yang dikhususkan kepada elemen fizikal di kampung. Misalnya kawasan yang hampir dengan sawah padi disebut “baruh”. Kawasan ini merupakan kawasan persekitaran rendah yang menghala ke sungai atau tali air. Boleh dikatakan keseluruhan landskap kampung Melayu terdiri daripada kepingan sawah dan perumahan yang berjalinan dengan kawasan paya atau sungai yang menganjur ke kawasan dataran yang lebih tinggi. Kawasan yang lebih tinggi dikenali sebagai “darat”. Kawasan ini agak berbukit dan kebiasaannya terdapat dusun buah-buahan dan pokok-pokok getah.

Kawasan perkampungan juga boleh dibahagikan kepada arah penempatan iaitu ‘hilir’ dan ‘hulu’ mengikut aliran sungai (Zainal 2000). Titik penentu kawasan hilir dan hulu ialah sebuah institusi atau bangunan penting dalam kampung seperti masjid atau kediaman ketua kampung atau penghulu. Melalui pembahagian ini, Zainal (2000) merumuskan setiap penghuni kampung tahu letak kediamannya, sama ada hilir atau hulu. Kawasan yang jauh ke hulu pula dipanggil “dalam” atau “solok”. Pembahagian ini juga berbeza perlambangan dan daileknya mengikut negeri namun mempunyai maksud yang sama seperti di pantai timur, pembahagian dua kawasan kampung disebut “aluk jatuh” dan “aluk naik” yang bermaksud arah matahari terbit dan tenggelam atau timur dan barat.

Struktur ruang (*spatial*) perkampungan Melayu tradisi adalah terbentuk secara organik mengikut bentuk sungai. Rumah-rumah dibina secara berjajar dengan bahagian serambi mengadap sungai. Terdapat lapisan kawasan perkampungan dengan rumah-rumah dibina secara kelompok dan tersebar secara individu ke arah kawasan yang lebih jauh atau hujung kampung. Selain sawah padi, landskap yang mewarnai perkampungan Melayu tradisi ialah pokok kelapa. Hampir di setiap kawasan rumah ditanam dengan pokok kelapa. Pokok kelapa mempunyai banyak kegunaan kepada masyarakat Melayu. Ia bukan sahaja sebagai bahan makanan tetapi pokok ini dapat menjadi penapis atau penehad daripada terik matahari. Secara tradisinya pokok kelapa ditanam seusia dengan rumah dibina dan setiap pokok ditanam apabila ada kelahiran anak baru. Selain pokok-pokok kelapa, kawasan padang atau rumput luas merupakan landskap atau panorama yang biasa terdapat di kawasan perkampungan. Kawasan padang ini merupakan kawasan ragut untuk lembu dan kambing. Kawasan yang lebih rendah dan berair pula terdapat pokok-pokok nipah. Kawasan ini juga dikenali sebagai kawasan lembah, dan biasanya dilihat kerbau berkubang di kawasan ini.

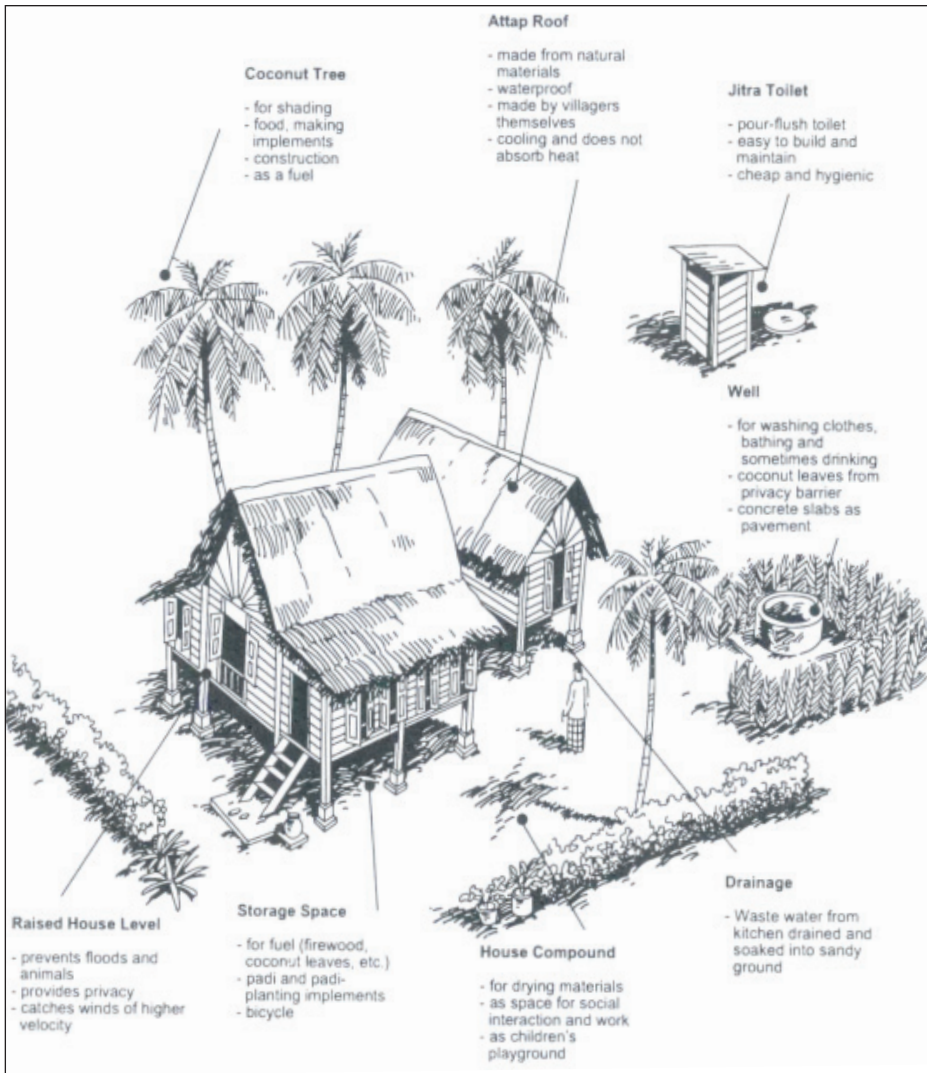
Struktur Ruang Persekitaran Rumah Melayu Tradisi

Persekitaran rumah Melayu tradisi bermaksud ruang-ruang dan aktiviti yang terdapat di sekitar rumah. Corak dan ciri-ciri susunatur ruang persekitaran rumah Melayu diperincikan oleh Zainal (2000), terbahagi kepada ruang hadapan dan ruang belakang. Ruang hadapan bermaksud halaman, biasanya tidak berumput, sentiasa kemas dan bersih daripada sampah sarap. Pinggir kawasan halaman biasanya dihiasi cantik dengan tanaman bunga yang beraneka termasuk melur, bunga raya, kekwa, keembung, tahi ayam, balung ayam, kertas atau kerak nasi. Di sudut yang terdapat tanaman pokok besar sering ditanam bunga kesidang yang wangi dan menjalar tinggi melilit pohon tumpangnya itu. Sering juga terdapat pohon bunga tinggi seperti kenanga dan tanjung.

Di bahagian belakang tapak rumah Melayu sering terdapat kebun sayur-sayuran untuk kegunaan sendiri termasuk ubi kayu, keladi, keledek, pisang, cekur manis, labu, peria, petola dan terung. Di belakang kawasan kebun terdapat kawasan tempat membuang sampah, kawasan bakaran dan juga kawasan kandang haiwan ternakan seperti kambing, lembu dan kerbau. Reban ayam dan itik juga terletak di belakang dan hampir dengan rumah. Berhampiran kawasan kandang haiwan biasanya ditanam pokok buah-buahan seperti durian, langsung, manggis, rambutan, ciku dan kelapa. Pokok-pokok ini juga biasanya ditanam di akhir atau penghujung kawasan rumah bagi menandakan sempadan kawasan.

Landskap atau elemen yang sering dapat di lihat di persekitaran rumah Melayu digambarkan oleh Lim (1991) (Rajah 1), iaitu rumah Melayu mempunyai halaman atau laman di hadapan rumah. Laman ini tidak berumput dan sekelilingnya ditanam dengan pokok-pokok bunga yang turut berfungsi sebagai sempadan rumah. Kawasan halaman rumah merupakan kawasan untuk aktiviti sosial seperti perjumpaan ahli keluarga dan jiran, kenduri, tempat bermain kanak-kanak dan dijadikan juga tempat menjemur atau menyalai buah-buahan seperti pinang, kelapa dan asam keping. Di sekeliling rumah terutamanya di bahagian belakang berhampiran dapur ditanam pokok-pokok kelapa yang mempunyai pelbagai kegunaan. Di bahagian belakang rumah juga terdapat

tandas dan tempat mandi. Bekalan air di kampung menggunakan air daripada perigi atau telaga. Perigi digunakan secara peribadi untuk sebuah kediaman juga terdapat juga perigi yang dikongsi bersama beberapa rumah yang kebiasaannya mempunyai pertalian keluarga.

Rajah 1 Persekitaran Rumah Melayu

Sumber: Lim (1991)

Konsep perkongsian dan kerjasama merupakan prinsip asas dalam budaya Melayu. Tidak mementingkan sempadan peribadi di kawasan luar turut memberi pengaruh ke atas reka bentuk rumah Melayu. Walaupun dari segi struktur persekitaran rumah terdapat unsur-unsur sempadan seperti pokok buah-buahan dan pokok-pokok bunga namun sempadan ini dianggap sebagai sempadan tersirat berbanding pada masa kini, rumah-rumah bersenibina moden sempadan rumah dizahirkan dengan membina pagar batu atau konkrit di sekeliling rumah.

KAJISELIDIK STRUKTUR RUANG DAN ELEMEN PERSEKITARAN RUMAH MELAYU TRADISI DI KELANTAN

Corak kediaman masyarakat Melayu tradisi amat dipengaruhi faktor alam sekitar dan iklim. Kediaman masyarakat Melayu atau kampung mempunyai keunikan dan identiti yang tersendiri. Identiti yang tercitra dibentuk oleh karektor atau ciri-ciri yang terdapat dalam sesebuah kampung. Pelbagai karektor dapat dilihat seperti rumah Melayu atau rumah kampung yang dibuat dari kayu, terdapatnya sawah padi, pokok buah-buah, sungai, tali air dan sebagainya. Kampung Melayu tradisi ini sama ada kampung darat atau kampung nelayan mempunyai karektornya tersendiri. Artikel ini bertujuan merakam dan memetakan ciri dan karektor perkampungan Melayu tradisi. Skop penyelidikan ini akan lebih memfokuskan kepada karektor persekitaran rumah Melayu tradisi berbanding melihat corak secara keseluruhan kampung tradisi.

Pemilihan kampung-kampung di Kelantan adalah berdasarkan keunikan dan ciri-ciri kampung yang masih wujud seperti rumah-rumah Melayu tradisi di samping lokasinya memenuhi kriteria kampung tradisi iaitu di pesisir sungai. Sumbangan penyelidikan ini dapat mengembangkan lagi ilmu berkaitan warisan tamadun Melayu yang bukan hanya dari segi seni bina tetapi cukup luas dari aspek pemilihan tapak rumah dan berkembang kepada sebuah struktur penempatan tradisional yang mempunyai nilai dan identiti yang unik dan indah. Kesemua nilai dan identiti ini merupakan warisan budaya Melayu yang perlu dikekalkan sepanjang zaman dan didokumentasikan untuk rujukan generasi akan datang.

Kaedah Penyelidikan

Kaedah penyelidikan ini adalah berbentuk kajian kes. Kajian kes merupakan kaedah penyelidikan memilih sampel bagi mewakili satu kumpulan atau entiti yang besar. Penyelidikan struktur ruang persekitaran rumah Melayu tradisi di negeri Kelantan adalah untuk melihat ciri-ciri ruang persekitaran kediaman di beberapa buah kampung di negeri Kelantan. Negeri Kelantan dipilih sebagai asas penyelidikan ini kerana dua justifikasi:

1. Mempunyai rumah-rumah Melayu tradisi yang masih mengekalkan ciri-ciri seni bina Melayu yang asas seperti rumah bertiang tinggi dan berbumbung panjang,
2. Kedudukan geografi kampung-kampung di pesisir sungai merupakan salah satu ciri utama kampung Melayu tradisional di Kelantan.

Bagi memilih sampel yang sesuai dijadikan kajian kes, ia perlu melalui peringkat dan saringan. Asas utama kajian kes yang dipilih adalah memenuhi indikator atau ciri-ciri umum elemen persekitaran rumah Melayu iaitu:

1. Rumah tunggal (*single house*) – tidak berkelompok
2. Mempunyai struktur ruang individu – tidak berkongsi

Kaedah Pemilihan Kajian Kes

Pemilihan kajian kes untuk penyelidikan ini hanya melibatkan kampung-kampung yang mempunyai kedudukan geografinya di pesisir sungai. Terdapat tiga peringkat pemilihan rumah atau kediaman untuk kajian struktur ruang iaitu:

1. Kajian Tinjauan (*pilot study*)

Kajian tinjauan atau tinjauan awal dibuat terlebih dahulu di daerah atau kawasan yang mempunyai kampung-kampung yang terletak di pesisir sungai. Antara jajahan atau kawasan yang ditinjau ialah perkampungan di Pengkalan Chepa, di Pantai Cahaya Bulan, di sekitar Kota Bharu, Tumpat dan Bachok. Tujuan tinjauan awal adalah untuk melihat senario dan karektor kampung. Hasil tinjauan awal, beberapa penemuan dapat dirumuskan tentang ciri-ciri dan karektor kampung di kawasan atau geografi yang dipilih.

2. Merumuskan karektor kampung dan ciri-ciri kediaman terpilih

Hasil daripada tinjauan awal, kawasan perkampungan pesisir sungai terbahagi kepada dua iaitu kawasan penempatan yang hampir dengan muara sungai dan kawasan penempatan yang mengarah ke darat. Pemilihan kediaman untuk kajian kes adalah kawasan yang jauh dari kawasan sungai kerana ciri-ciri kawasan kediaman yang lebih berstruktur adalah jelas. Rumah-rumah di kawasan ini mempunyai karektor dalam konteks makro iaitu gambaran sebuah kampung tradisional dan perincian secara mikro iaitu kediaman individu yang jelas struktur ruang, elemen persekitaran, landskap dan sempadan. Berbanding dengan penempatan yang hampir dengan muara sungai, karektornya adalah perkampungan nelayan dan susunaturnya tidak tersusun dan padat. Bagi mencapai matlamat penyelidikan, skop kajian hanyalah kediaman yang mempunyai corak dan morforlogi kampung mengarah ke darat.

3. Kajian tapak kediaman terpilih

Melalui tinjauan umum, penyelidikan ini dapat menemukan dan memilih kediaman untuk kajian kes bagi meneliti ruang persekitaran rumah Melayu tradisi. Faktor-faktor yang mempengaruhi ruang kediaman akan dilihat. Ini bagi mencapai tujuan kajian untuk mengkaji faktor-faktor yang mempengaruhi struktur ruang rumah Melayu tradisi. Kediaman terpilih selepas tinjauan pertama terletak di lokasi berikut:

- a. Kampung Pulau Gajah, Pantai Dasar Sabak
- b. Kampung Che Latif, Kuala Besar
- c. Kampung Pengkalan Datu, Pantai Senok, Bachok
- d. Kampung Kubang Kemasin, Perupok, Bachok
- e. Kampung Semut Api dan Kampung Badang, Pantai Cahaya Bulan
- f. Kampung Pasir Kota, Kota Bharu

Dapat dirumuskan bahawa kawasan kajian bagi penyelidikan ini adalah kawasan yang memiliki geografi yang hampir dengan muara sungai. Kawasan yang terlibat ialah kampung-kampung dalam jajahan Kota Bharu. Kawasan yang hampir dengan muara sungai ini juga dikenali sebagai Lembah Kelantan. Kawasan ini merupakan dataran subur yang disempadani oleh jajahan Tumpat di utara, Tanah Merah di barat dan Pasir Putih di tenggara. Kawasan dan kampung yang terlibat ialah di Kuala Besar, Pantai Cahaya Bulan, Pantai Senok, Pantai Dasar Sabak dan Kemasin di Bachok (Rajah 2).

Rajah 2 Lokasi kajiselidik di kawasan Lembah Kelantan, bermula dari Kuala Besar, Pantai Cahaya Bulan sehingga Kampung Perupok, Bachok

DAPATAN KAJIAN

Penemuan Kajiselidik: Struktur Ruang dan Elemen Persekitaran Rumah Melayu Tradisi Di Kelantan

Struktur ruang persekitaran rumah Melayu tradisi perkampungan di Kelantan terbahagi kepada dua bahagian iaitu hadapan dan belakang. Sempadan kiri dan kanan kebiasaannya ruang sempit memanjang ke belakang. Pembahagian ruang yang lebih luas di hadapan dan di belakang berbanding kiri dan kanan kerana bentuk rumah Melayu tradisi adalah lebar dan sebahagian daripada ruang dalaman adalah untuk bilik. Bahagian hadapan rumah dikenali sebagai halaman atau laman. Ia merupakan

kawasan ruang terbuka yang tidak dihalangi pandangan daripada jalan utama. Bahagian rumah ibu atau anjung mengadap halaman. Ciri-ciri umum yang dapat dilihat pada halaman rumah Melayu ialah halaman tidak berumput, pokok buahan seperti rambutan atau mempelam ditanam di halaman rumah, biasanya hanya seponon. Terdapat juga pangkin kayu tempat berehat dan perigi.

Bahagian belakang rumah merupakan kawasan aktiviti penghuni dan sebahagiannya merupakan sumber ekonomi keluarga. Kawasan ini dibahagikan kepada beberapa struktur ruang iaitu kawasan kebun, dusun dan penternakan. Aturan sempadan untuk kawasan di belakang adalah bebas namun hasil daripada kajiselidik, senario ini adalah sama bagi kediaman- kediaman yang dipilih. Kawasan kebun ialah penanaman sayuran untuk makanan harian seperti kangkung, petola dan cili. Kawasan penternakan pula terdapat kandang lembu, kambing dan ayam dan itik. Bilangan haiwan juga sedikit atau seekor dua bagi tujuan belaan atau makanan keluarga. Kawasan dusun kebiasaannya terletak di struktur yang terakhir. Terdapat pelbagai jenis pokok buah-buahan ditanam seperti durian, rambutan, langsung, pisang dan sebagainya.

Ruang Halaman

Ciri-ciri dan elemen yang terdapat pada ruang hadapan rumah Melayu tradisi ialah seperti berikut:

1. Halaman tidak berumput

Ruang terbuka di persekitaran rumah kampung-kampung yang dikaji adalah tidak berumput. Halaman tidak berumput, kebiasaannya tanah adalah padat dan keras. Sekiranya berumput kawasan ini akan lembap kerana rumput memerangkap air hujan dan embun. Kawasan halaman rumah tidak berumput sesuai dijadikan sebagai tempat jemuran kain, tempat mengangin padi, menjemur ikan kering dan menyalai asam keping. Kawasan ini perlu rata dan bersih (tidak berumput) bagi memudahkan tanah disapu dan dibersihkan dari kotoran atau najis binatang. Selain itu, kawasan terbuka tidak berumput ini melancarkan pergerakan untuk aktiviti permainan tradisi seperti permainan gasing, aktiviti sosial masyarakat seperti kenduri kahwin. Di perkampungan Pantai Cahaya Bulan, halaman rumahnya digunakan untuk menjemur kain batik yang telah siap dicanting. Pada masa kini, rasional kawasan ini tidak berumput kerana ia menjadi tempat meletak kenderaan.

2. Sepohon pokok ditanam di halaman

Di halaman rumah ditanam dengan seponon pokok besar biasanya pokok buah-buahan seperti rambutan dan mempelam. Ciri-ciri pokok adalah jenis besar dan rendang (silera yang besar). Pokok besar bertujuan untuk teduhan kawasan terbuka di hadapan rumah. Ini dapat mengelakkan pancaran matahari terus ke bahagian serambi atau anjung rumah. Di samping itu, kawasan ini akan menjadi lebih sejuk dan nyaman. Pokok-pokok yang ditanam di halaman rumah kebiasaannya ditanam pada usia pembinaan rumah. Ini sebagai ukuran usia rumah dapat dilihat pada saiz pokok yang

semakin berusia atau matang. Selain pokok buah-buahan terdapat juga kediaman yang menanam pokok kelapa dan pokok pinang di hadapan rumah. Sebagaimana pokok rambutan atau pokok mempelam, pokok kelapa ditanam seusia dengan rumah dibina. Salah satu ciri tapak yang menunjukkan lokasi itu adalah penempatan lama boleh diukur atau dipandu dengan pokok-pokok kelapa tua yang tinggi menjulang. Pokok-pokok ini juga menjadi petunjuk atau pengenalan sesebuah rumah.

3. Pokok bunga di sudut kiri atau kanan halaman

Di halaman rumah, di sudut kiri atau kanan biasanya ditanam dengan pokok-pokok bunga. Pokok-pokok ini sama ada di tanam dalam pasu atau tanah. Tujuan penanaman pokok bunga ialah untuk mengindahkan halaman rumah. Pasu-pasu bunga juga diletak di atas pangkin yang bertiang tinggi. Ini memastikan pokok tidak tenggelam ketika banjir dan penghuni rumah tidak perlu mengangkat atau mengubahnya setiap kali musim banjir. Jenis bunga seperti bunga kertas, jejarum dan kemboja. Terdapat juga pokok jenis menjalar dan berbau wangi seperti pokok bunga melur dan pokok herba untuk membuat masakan kerabu.

4. Pangkin dan bangku di halaman

Pangkin atau bangku besar merupakan elemen yang sering ada di halaman rumah di kampung-kampung di Kelantan. Pangkin ini biasanya diletak di bawah pokok di hadapan rumah. Pangkin ini digunakan untuk tempat berehat, berbual, bermain permainan seperti batu seremban, dam dan kadangkala digunakan untuk aktiviti sosial seperti memotong sayur semasa majlis kenduri.

5. Perigi di halaman rumah

Perigi atau telaga merupakan elemen yang dianggap paling unik dan menarik yang terdapat di halaman rumah-rumah masyarakat kampung di negeri Kelantan (Foto 1). Walau pun perigi ini tidak lagi digunakan untuk mandi tetapi ia masih dikekalkan di tempat asal. Pada masa kini, perigi yang masih mempunyai air, air nya dipam menggunakan enjin pengepam bagi kegunaan di dalam rumah. Pada masa dahulu kawasan terdapat perigi ini dikepung dengan pelepah kelapa atau dinding anyaman buluh bagi melindungi orang yang sedang mandi atau membasuh pakaian dari dilihat orang yang lalu-lalang.

Foto 1 Perigi kebiasaannya telaga di tengah kelompok beberapa buah rumah.

6. Sempadan tanah dan persekitaran rumah ditanam dengan pokok kelapa

Pokok kelapa merupakan tumbuhan atau landskap yang mendominasi perkampungan Melayu tradisi walau di mana sahaja tidak mengira jenis topografi. Bagi kawasan Lembah Kelantan, tumbuhan ini menjadi ciri-ciri utama perkampungan Melayu tradisional. Pokok kelapa bagi kawasan kampung darat tumbuh hampir setiap kawasan. Bagi kawasan kediaman pula, pokok kelapa di tanam di belakang rumah atau di sekeliling rumah bagi menandakan sempadan tanah. Pokok kelapa merupakan pokok yang penting dalam masyarakat kampung. Pokoknya pelbagai guna iaitu selain untuk bahan makanan, pokok ini juga menjadi peneduh dari panas matahari.

Belakang Rumah

Struktur persekitaran belakang rumah merupakan aktiviti pertanian dan penternakan. Sebagaimana halaman rumah, halaman di belakang juga biasanya tidak berumput. Kawasan ini bersih kerana terdapat aktiviti seperti memasak dilakukan di luar rumah. Kadangkala untuk aktiviti memasak yang besar seperti kenduri kahwin, kawasan belakang rumah juga digunakan untuk tujuan tersebut. Beberapa meter dari sempadan rumah kawasan belakang memang perlu bersih dari rumput atau semak samun bagi memastikan tiada perkara buruk yang berlaku seperti kehadiran binatang merbahaya.

Struktur ruang di bahagian belakang rumah boleh dibahagikan kepada kawasan tanaman sayur-sayuran, pokok buah-buahan, kawasan penternakan, kawasan mengopek buah kelapa dan tempat pembakaran sampah. Tandas juga biasanya terletak di belakang rumah. Tiada aturan yang mana satu dahulu namun kesemua aktiviti atau kawasan yang dinyatakan ini hampir ada di kawasan belakang kediaman rumah Melayu tradisi.

1. Kawasan aktiviti dapur

Memandangkan sebahagian bilik air dan tandas telah berada dalam kawasan rumah (dibina sebagai elemen bangunan), kawasan di belakang rumah yang biasanya bersaiz kecil digunakan untuk aktiviti penghuni. Kawasan ini kebiasaannya tidak berumput. Kegiatan atau aktiviti yang biasa ialah memasak (sekiranya penghuni menggunakan dapur kayu), menyobek kelapa dan lain-lain aktiviti riadah penghuni seperti membaiki peralatan/perkakasan dapur.

2. Kawasan kebun

Kawasan kebun ialah kawasan penanaman yang kecil saiznya. Sayuran yang ditanam bukanlah untuk jualan tetapi untuk sara diri. Sayuran yang biasa ditanam seperti serai, daun pandan, halia, lengkuas, kunyit, pokok kari, ubi kayu, limau kasturi, betik dan sedikit sayuran yang tidak bermusim seperti kangkung, cekur manis, ulam raja dan cili. Bahan-bahan ini sentiasa boleh diambil untuk kegunaan masakan harian.

3. Kawasan penternakan

Kebiasaannya di kampung Melayu tradisi terdapat reban memelihara ayam dan itik, kandang lembu dan kambing, dan jauh di kawasan baruh terdapat tempat kerbau berkubang. Penghuni rumah memelihara ayam dan itik bagi tujuan belaan dan makanan. Begitu juga lembu, kerbau dan kambing. Lokasi reban biasanya hampir dengan rumah kerana mudah untuk memberi makanan. Biasanya makanan lebihan seperti nasi. Lokasi kandang lembu pula di kawasan pokok buah-buahan. Kedudukannya agak jauh sedikit bagi memudahkan lembu ditambat pada pokok dan lebih hampir membawanya ke padang ragut yang terletak di belakang kebun.

4. Dusun buah-buahan

Terdapat dusun buah yang berskala besar dan ada yang kecil. Ia bergantung kepada saiz tanah. Pokok-pokok yang biasa ditanam ialah durian, manggis, langsung, rambutan, pisang, pokok salak dan pelbagai jenis pokok tempatan. Kawasan dusun ini juga sentiasa bersih dari semak samun kerana kawasan ini merupakan kawasan laluan penduduk kampung untuk ke sawah atau ke sungai yang terdapat dibelakangnya.

5. Tandas dan kawasan membakar sampah

Tandas juga terletak di belakang rumah namun pada masa kini kedudukan tandas adalah di dalam rumah di bahagian dapur. Dengan adanya sistem pembentungan yang lebih baik tandas tidak lagi berada di luar rumah. Kawasan membakar sampah juga merupakan ciri-ciri yang ada di belakang rumah Melayu. Sampah dibakar di dalam lubang besar. Apabila telah penuh lubang ini akan dikambus. Kediaman yang masih terdapat kawasan pembakaran sampah ini kebanyakannya adalah rumah yang tidak

diliputi sistem kutipan sampah oleh pihak berkuasa tempatan. Kaedah dan teknik pembakaran sampah yang dilakukan oleh masyarakat kampung menunjukkan mereka begitu peka dengan hal keselamatan dan kesihatan kampung.

Tepi Rumah

Tepi rumah bermaksud bahagian kiri dan kanan rumah. Kawasan ini agak sempit ruangnya. Ada yang begitu hampir jaraknya sehingga boleh dilihat antara tingkap rumah yang berjiran. Bagi kawasan yang agak luar, ruang di bahagian kiri dan kanan rumah ini biasanya ditanam dengan pokok-pokok buah seperti pokok pisang dan pokok kelapa. Kedua jenis pokok ini tidak rendang dan tidak berbuah lebat. Pokok-pokok ini ditanam sebagai sempadan rumah atau tanah.

KESIMPULAN

Ciri-ciri kesamaan yang dibincangkan dalam penulisan ini menunjukkan terdapat satu pola kelakuan atau budaya yang sama pada masyarakat di negeri Kelantan khususnya di kawasan Lembah Kelantan. Ciri-ciri kesamaan dalam bentuk rumah, gaya seni bina sehingga elemen persekitaran rumah menjadikan satu nilai atau perlambangan bagi masyarakat Melayu tradisi negeri Kelantan. Antara ciri-ciri persekitaran rumah Melayu tradisi di Kelantan ialah halaman tidak berumput, pokok di tanam di tengah halaman, perigi dan pangkin juga dihalaman rumah. Halaman belakang pula untuk aktiviti sosio ekonomi penghuni. Bercucuk tanam untuk sara diri dan membela binatang merupakan ciri-ciri atau landskap kediaman masyarakat Melayu di Kelantan.

Penyelidikan struktur ruang dan elemen persekitaran rumah Melayu tradisi di Kelantan telah berjaya membina satu lagi cabang-cabang ilmu yang tersirat dalam masyarakat budaya Melayu. Melalui penyelidikan asas ini, nilai dan tradisi masyarakat telah dapat dipaparkan. Ia merupakan satu kebudayaan atau perilaku yang berlaku dalam skala geografi yang mungkin selama ini dilihat sebagai satu panorama landskap kampung sahaja. Pemilihan dan penyusunan ruang dan elemen di persekitaran rumah Melayu juga menunjukkan telah ada sistem sosial dalam masyarakat Melayu dan akhirnya membentuk satu organisasi yang lebih berstruktur iaitu sebuah perkampungan. Persamaan yang ditemui dalam penyelidikan ini membolehkan satu jangkaan atau hipotesis terhadap ciri-ciri kediaman rumah Melayu tradisi yang mana struktur ruang adalah berkesinambungan daripada faktor topografi, seni bina rumah, pekerjaan penghuni dan bagaimana penghuni memenuhi riadah harian. Adalah diharap penyelidikan ini pada masa akan datang dapat dikembang dan ditinjau juga pada perkampungan yang mempunyai persekitaran geografi yang berbeza.

RUJUKAN

- Abdul Halim Nasir & Wan Hashim Wan Teh. 1997. *Warisan seni bina Melayu*. Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Ahmad Sanusi Hassan & Ku Azhar Ku Hassan. 2001. *Corak perumahan tradisional berkepadatan tinggi*. Pulau Pinang: Penerbit USM.

- Alexander, C., Ishikawa, S., & Silverstein, M. 1977. *A pattern language*. New York: Oxford Universiti Press.
- Chen Voon Fee (Pnyt). 1998. *The encyclopedia of Malaysia architecture*. Singapore: Archipelago Press.
- Ezrin Arbi. 1986. *Petempatan serta bandar-bandar awal di Tanah Semenanjung*. Skudai: Penerbit UTM.
- Ezrin Arbi. 2002. Sejarah perkembangan senibina di Malaysia dalam bengkel konservasi Monumen dan Tapak Tanah Bersejarah, Jabatan Muzium Malaysia, 7-12 Oktober 2002.
- Lim Jee Yuan. 1991. *The Malay house: rediscovering Malaysia's indigenous shelter system*. Pulau Pinang: Institut Masyarakat.
- Nik Hassan Shuhaimi Nik Abdul Rahman ((Pnyt)). 2008. *Kebudayaan, kesenian & peradaban alam Melayu*. Bangi: Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Nik Mohamed Nik Mohd Salleh ((Pnyt)). 1985. *Warisan Kelantan IV*. Kota Bharu: Perbadanan Muzium Negeri Kelantan.
- Phu'o'ng, D. Q. 2008. *Village architecture in Hanoi: Patterns and changes*. Hanoi: Science and Technics Publishing House.
- Siti Norlizaiha Harun. 2010. *Jurnal Warisan*. Dilawati [www.http://kota-city.blogspot.com](http://kota-city.blogspot.com), 10 September 2010
- Syed Ahmad Jamal. 1992. *Rupa dan jiwa*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Zainudin Awang. 2010. *Research methodology for business and social sciences*. Shah Alam: Penerbit UPENA.
- Zainal Kling. 2000. Kekeabatan Melayu: Islam dalam kehidupan sosio budaya. Dlm A. Aziz dan Mohd Taib Osman (ed), *Tamadun Islam di Malaysia*,. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka. Hlm. 221
- Zarinah Hj. Sarifan. 2000. Senibina tradisional Malaysia. *Jabatan Muzium dan Antikuiti. Newsletter of the Department of Muzium and Antiquities*. (Jan-Mac) Hlm. 10.
- Zulkifli Hanafi. 1997. *Aspek spiritual dan hubungannya dengan konsep ruang rumah tradisional Melayu* Dlm. Simposium Nusantara, ITM Perak, 29 November 1997.